УДК 811.512.145´373

Р.Р. Мусабәкова

ТАТАР АВЫЛЛАРЫ ИСЕМНӘРЕ ХАКЫНДА

В практике перевода большое значение имеет правильная передача имен собственных, в частности названий географических объектов в другом языке. Всякие неточности, допущенные в этом процессе могут привести к фактическим искажениям, к потере национального колорита. При этом, как правило, используется транскрипция, транслитерация и перевод. Однако необходимо знать и помнить также установившиеся традиции и учитывать их при переводе. В статье рассматриваются особенности передачи названий татарских населенных пунктов в русском языке.

Ключевые слова: топонимика, топонимы, ойконимы, татарские населенные пункты, транскрипция, транслитерация, перевод.

Кеше туганнан бирле исемнәр дөньясында яши. Бар нәрсәнең – континентлар, илләр, өлкәләр, шәһәрләр, авыллар, таулар, океаннар, елгалар, чүлләр, далаларның һ.б. исемнәре бар. Алар хәттә аерым халыклар, телләр юкка чыкканда да яшәүләрен дәвам итәләр. Дөрес, бу төр сүзләрнең күпмедер дәрәҗәдә яңгырашлары, язылышлары, ә аерым очракта мәгънәләре дә үзгәрергә мөмкин.

Географик атамаларны өйрәнә торган фән – топонимика тел белеменең ономастика өлкәсенә карый. Топонимнарның барлыкка килү мәсьәләләре тел белеме һәм тарих фәнендә өйрәнелә. Аларны бер яки берничә сүзтезмә моделенә кайтарып калдырып булмый. Бу процесс гасырлар буена дәвам итә. Географик атамаларда теге яки бу дәвернең тарихи вакыйгалары, халыкларның мәдәни һәм рухи кыйммәтләре чагылыш таба. Топонимик материалларда телләр арасындагы бәйләнешләр, аларның бер-берсенә йогынтысы һәм халыклар арасындагы мөнәсәбәтләр чагылыш таба.

Топонимнар телгә хас билгеле бер тотрыклылыкка ия. Мәсәлән, теге яки бу территория аерым халыклар тарафыннан яулап алынган очракта да аның элеккеге атамасы озак еллар дәвамында сакланып килә. Географик атамаларның күбесе бүгенге географик шартларны чагылдырмый, киресенчә, бик борынгы заманнарга караган вакыйгалар турында сөйли.

Топонимик материаллар төбәк тарихын өйрәнү өчен дә әһәмиятле чыганак булып торалар. Чөнки алар теге яки бу объектның, урынның үткәне һәм бүгенгесе турында күп кенә кызык нәрсәләр турында сөйләргә, ә болар үз чиратында бүтән юллар белән табылган мәгълүматларны тулыландырырга мөмкин [Поспелов, с. 6].

Мәгълүм булганча, топоним атамасы кысаларында макротопоним, микротопоним, некроним, ороним, спелеоним, урбаноним, хороним, ойконим һ.б. төшенчәләр карала. Ойконимның барлыкка килүе очраклы хәл

түгел. Аны кешелек җәмгыяте тудыра. Ул тарихи вакыйгаларга, җәмгыятьнең социаль-икътисади үсешенә бәйле. Атамаларны күпчелек очракларда объектның табигый яки хуҗалык билгеләреннән чыгып, аерым очракларда аларның хуҗалары исемнәренә бәйле рәвештә кушканнар. Алар гасырлар дәвамында яшәп килгән. Бүген теге яки бу авыл исеменең чыгышын төгәл генә аңлатып та булмый, чөнки вакыт узу белән күп нәрсә үзгәргән, кайбер мәгълүматлар югалган, аерым очракларда атамаларның тарихы риваятьләр белән үрелеп киткән. Әлеге проблема аерым өйрәнүне таләп итә. Без бу мәкаләдә игътибарны топонимнарны тәрҗемә итү мәсьәләләренә юнәлтербез.

Мәгълүм булганча, башка халык тарафыннан басып алынган җирләрдә төрле этномәдәни компонентларның миграциясе һәм инфильтрациясеннән тыш, аерым очракта яулап алучыларның һәм җирле халыкның үзара ассимиляциясе, башка этник процесслар, тышкы факторлар белән үзара бәйләнешләре беренче чиратта топонимиягә йогынты ясый [Куклин, с. 119]. Бу күренеш татар халкы яшәгән географик җирлекнең топонимик системасында да чагылыш тапкан.

Мәгълүм булганча, XVI гасырда патша хөкүмәтенең чит җирләрне басып алу сәясәте нәтиҗәсендә Казан ханлыгы дәүләт буларак яшәүдән туктый. Шушы вакыйгадан соң татарлар яшәгән торак пунктларның атамалары рус исемнәре белән алыштырыла башлый. Билгеле бу эш спонтан рәвештә алып барыла. Ул дәвердә географик атамаларны тәрҗемә итү ысуллары турында бернинди мәгълүмат сакланмаган. Татар авылы исемен кем, кайчан һәм нигә шул рәвешле русча язып калдырган, кызганычка каршы, бу сорауларга бүген дә җавап табылмаган.

Руслар тарафыннан яулап алган җирләрдә аларга кадәр формалашкан җирле топоминик система төрле үзгәрешләргә дучар булган. Мәсәлән, М.Н. Мельхеев әлеге мәсьәләгә бәйле рәвештә биш юнәлешне аерып чыгара: 1) җирле халык топонимиясенең бөтенләй юкка чыгуы; 2) җирле топонимия нигезендә яулап алган халык телендә яңа катламның барлыкка килүе; 3) җирле топонимнарны басып алучылар теленә яраклаштыру; 4) җирле атамаларны яулап алган халык теленә тәрҗемә итү; 5) топонимнарны элеккеге объектларыннан яңаларына күчерү [Мельхеев, с. 16]. Бу юнәлешләрне элеккеге Казан ханлыгы җирләрендә барлыкка килгән вазгыятькә карата да кулланып була.

Руслар беркем дә яшәмәгән җирләрдә географик объектларга атамаларны үзләре биргәннәр. Башка очракларда алар җирле халык тарафыннан барлыкка китерелгән топонимик системаны билгеле бер үзгәртүләр белән кабул итәргә мәҗбүр булганнар [Молчанова, с. 168].

Казан ханлыгы яулап алынгач, татар географик атамалары рус теле фонетикасы һәм сүз ясалышы законнары нигезендә адаптацияләнә башлыйлар. Аерым алганда, теге яки бу объектның исеме рус теленең әйтелеш нормаларына яраклаштырыла һәм

шул нигездә ул структур үзгәрешләргә дә дучар була. Үзгәрешләр башта топонимиядә, соңыннан географик карталарда да урын ала.

Бүгенге көндә татар авыллары исемнәренең рус вариантлары бик катлаулы күренеш тәшкил итә. Рус телендә бирелеш үзенчәлекләре нигезендә аларны берничә төркемгә аерып карарга мөмкин:

– тулаем тәрҗемә ителгән атамалар: Җиде Кизләү – Семь Ключей, Татар Суыксуы – Татарский Студенец, Салкын Алан – Холодная Поляна, Салкын Чишмә – Студёный Ключ, Ык Тамагы – Икское Устье, Усаклык – Осиново, Балык Бистәсе – Рыбная Слобода, Актау – Белая Гора, Дүрт Өйле – Четыре Двора, Ташкичү – Каменный Брод, Нарат – Сосново, Кызыл Яр – Красный Берег, Шомыртлы – Черёмушка, Яңа Суыксу – Новый Студенец;

– өлешчә тәрҗемә ителгән атамалар: Юеш Көрнәле – Мокрые Курнали, Урманасты Шынталасы – Подлесная Шентала, Яңа Такталы – Новая Тахтала, Татар Тансары – Татарский Тансар, Югары Казаклар – Верхний Казаклар, Яңа Имән – Новый Имян, Югары Казаклар – Верхний Казаклар, Югары Чура – Село-Чура;

– транслитерацияләнгән атамалар: Салкын Чишмә – Салкын Чишма, Иске Мунча – Иске-Мунча, Шикәрле Каен – Шикарле Каен, Бакчасарай – Бакча-Сарай, Тәмле Чишмә – Тямле-Чишма;

– кыскартылган атамалар: Керкәле Тукмагы – Тукмак, Исәнсеф-Чишмә – Чишма, Уразмәт Чишмә – Чишма, Түбән Сушка – Сушка;

– рус сүзләре һәм кушымчалары ярдәмендә киңәйтелгән атамалар: Чишмә – Хороший Ключ, Көлкәш – Старый Кулькаш, Нәдер – Новое Надырово, Иске Баграҗ – Старый Багряж-Елхово, Ташлы – Каменный Починок, Мортыш – Муртыш-Тамак, Яңа Сала – Околоток-Янгасала, Үри – Уреево-Челны, Кәркәле – Ибраево Каргали, Көтәш – Пор-Кутеш, Гобәй – Губайдуловка, Берлек – Берлек-Михайловка;

– бер өлеше тәрҗемә ителеп, икенчесе рус телендәге охшаш сүз белән алыштырылган атамалар: Татар Шәпкәсе – Татарское Шапкино, Кыркүл – Куркуль, Каргалы – Каргополь, Яңа Ургәагар – Новые Ургагары, Олы Качык – Большая Качка;

– рус телендәге охшаш сүз белән алыштырылган атамалар: Мордыбай – Мордва, Кумырлык – Комаровка, Әндерәш – Андрюш, Күн – Конь, Чыты – Чита, Оет – Уют.

Күп кенә очракларда татар авылларына яңа (русча) исемнәр бирелгән: Яңа Авыл – Берёзовая Грива, Комазан Башы – Крещёная Ерыкса, Ташлыяр – Новое Мочалкино, Киекле – Бурметьево, Казаклар – Сабакаево, Балтач – Юлсубино, Типтәр – Рантамак, Җәнәй – Сосновый Мыс, Яуширмә – Кутлушкино, Абыз – Мингличёво, Чәти – Верхний Китяк, Югары Кыерлы – Верхний Берсут, Кыраул – Сарбаш Пустошь, Түбән Әрнәш – Тёплое Болото, Әдәмса Авылы – Татарское Утяшкино, Югары Ырга – Шетнево-Тулуши, Алан – Пробуждение, Соравыл – Янсуринское, Күзби – Средние Лащи,

Казак Үртәме – Нурняк, Карлы – Мещеряково, Мөкерле – Мокрая Сабалеевка; Тутай – Тойгильды, Кизләү – Курманаево, Апач – Сармаш-по-Ирне.

Авыл исемнәре арасында ике сүздән торган топонимнарның бер сүз итеп кенә бирелгән очраклары да теркәлде: Таш Билге – Тяжбердино; Күк Тәкә – Кук-Тяка; Кичке Таң – Кичкетан; Олы Имән – Улиманово; Алаба Күл – Алабакуль. Моннан тыш бер үк атама ике төрле вариантта кулланылырга мөмкин: Әгерҗе – Агрыз һәм Агерзе; Балтач – Балтаси һәм Балтачево.

Фонетик үзгәрешләргә килгәндә, биредә, нигездә, сузык авазларны төшереп калдыру күзәтелә: Кырынды – Крынды, Кызыл Сукачы – Кзыл-Сукаче, Бакырчы – Бакрче, Бюрек – Брек, Ташкичү – Ташкич.

Татар топонимнары структур үзгәрешләргә дә дучар булганнар. Монда, аларга рус теле өчен хас булган -анск, -инск, -енск, -овск, -евск, -ов(а), -ов(о), -ева(а), -ев(о), -ин(а), -ин(о) суффиксларының өстәлүен әйтеп үтәргә кирәк. Мәсәлән: Кәче – Качелино, Туйкә – Тойкино, Садык – Садиково, Мерәс – Мрясово, Мәсгут – Масягутово, Акман – Ахманово, Балтач – Балтачево, Кодаш – Кудашево, Иске Теләкәй – Старое Тлякеево, Чирү – Чураево, Актүбә – Актюбинский, Биләр – Билярск һ.б.

Югарыда телгә алынган моментлар татар атамаларының фонетик тышчасын һәм структурасын гына үзгәртеп калмыйча, аларның мәгънәләренә дә зыян китергән. Кайбер очракларда бөтенләй чит, абсурд вариантлар барлыкка килгән: Чарлы – Чарли, Кече Үби – Малый Убей, Ор – Ура һ.б.

Бүгенге көндә татар атамаларының рус вариантлары күңелгә бик ятып бетмәгән күренеш тәшкил итә. Ул халыкны да борчый. Вакытлы матбугатта да әледән-әле бу мәсьәләгә багышланган мәкаләләр дөнья күрә [Вәлиәхмәтов; Гыйлемханов]. Әлбәттә биредә хәл ителәсе проблемалар бик күп. Ләкин аларны бер утыруда гына чишү мөмкин түгел. Моның өчен төрле даирәләрдә (фәнни, административ һ.б.) максатчан рәвештә эзлекле эш алып бару сорала.

Әдәбият

Вәлиәхмәтов З.. Сәер исемнәр // Ватаным Татарстан. 2006. 15 июль.

Гыйлемханов Р.. Корайван маҗаралары // Ватаным Татарстан. 2016. 25 май.

Куклин А.Н. Взаимодействие языков Урало-Поволжья в сфере топонимии // Ономастика в кругу гуманитарных наук. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2005. С. 119–121.

Мельхеев М.Н. Топонимика Бурятии. Улан-Уде: Бурятское кн. изд-во, 1969. 168 с.

Молчанова О.Т. Русские и адаптированные русскими топонимы горно-алтайской автономной области // Восточно-славянская ономастика. Материалы и исследования. М.: Наука, 1979. С. 199–175.

Поспелов Е.М. Туристу о географических названиях. М.: Профиздат, 1988. 192 с.

Мусабәкова Рәисә Рәшит кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәк өйрәнү институты өлкән фәнни хезмәткәре